

על מנהג אמירת הפסוק 'ואנחנו נברך יה' לאחר מזמור 'תהלה לדוד'*

הקדמה

- א. טעם לאמירת הפסוק
- ב. טעם שני
- ג. טעם שלישי
- ד. אמירת הפסוק לפני 'ובא לציון' ובמנחה
- ה. הטעמים שלא להוסיף את הפסוק
- ו. מנהג צרפת באמירת פסוק 'ואנחנו'

הקדמה

מנהג ישראל לומר שלוש פעמים ביום את מזמור קמ"ה בתהלים 'תהלה לדוד'. וזאת על פי הגמרא בברכות (ד, ב): 'אמר רבי אלעזר אמר רבי אבינא כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלוש פעמים' מובטח לו שהוא בן העולם הבא'. המנהג הוא לומר את המזמור פעם אחת בפסוקי דזמרה, שנית לפני אמירת 'קדושה דסדרא', ובפעם השלישית לפני תפילת מנחה. לאחר אמירת המזמור נהוג בכל קהילות ישראל להוסיף את הפסוק מסוף מזמור קט"ו שבתהלים 'ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה', במאמר זה נסקור בקצרה את מקור המנהג, טעמיו, והמנהגים השונים באמירתו.

א. טעם לאמירת הפסוק

המנהג הוזכר לראשונה בסדר רב עמרם גאון (מהדורת פרומקין סי' יא):

אשרי יושבי ביתך... ומוסיפין האי פסוקא בתר 'עולם ועד': 'ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה', לשלשוליה הללויה בתר הללויה. וכל פרשתא עד כל הנשמה תהלה יה אינתייהו סוף פרקא הללויה וריש פרקא הללויה, והללויה דבתר תהלת ה' ידבר פי ריש פרקא הוא, ואמטול הכי מוסיפין 'ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה'.

רב עמרם מבאר שטעם התוספת הוא כדי להשוות את מזמור תהלה לדוד לשאר

* במסגרת העריכה המחודשת של "סידור אוצר התפילות" (וילנא תרע"ה) לקראת הוצאתו לאור אי"ה בקרוב, התבררו והתלבנו עניינים שונים במקורות ובמנהגי התפילה, וביניהם עניין זה.

1 ישנן גירסאות ללא התיבות "שלוש פעמים", וראה להלן.

הפרקים שלאחריו [שהם עיקר פסוקי דזמרה], כדי שכולם יתחילו ויסתיימו במילת 'הללויה'. אך לא נתבאר בדבריו מהו העניין לסמוך את ה'הללויות' זה לזה, דברי רב עמרם הובאו גם בטור (סי"ג נא) ועוד, והב"ח (שם אות ד) ביאר את דבריו:

לשלשולי. כלומר **שיהיו קשורים כל המזמורים יחד מתחלה ועד סוף כשלשלת**, להתחיל בהללויה ולסיים בהללויה, וכיון שמתחילין ב'תהלה לדוד' והסיום הוא 'תהלת ה' ידבר פי ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד', ואינו מסיים בתיבת 'תהלה' כמו שהתחיל ב'תהלה לדוד', לכך אומרים פסוק זה, דהשתא כמו שהתחיל ב'תהלה לדוד' כך מסיים 'מעתה ועד עולם הללויה'. ואחר כך חוזר ומתחיל 'הללויה הללי נפשי' עד 'כל הנשמה תהלל יה הללויה', דהשתא כולהו איתנהו ריש פירקא 'הללויה' וסוף פירקא 'הללויה', כלומר תחלה וסופה לשון תהלה.

ואת המשך דברי רב עמרם, מבאר הב"ח:

ולפי דאכתי קשה למה לנו פסוק 'ואנחנו נברך יה' וגו' הלא כתיב 'הללויה הללי נפשי', אם כן נדביק תיבת 'הללויה' לסוף פסוק 'תהלת ה' ידבר פי', והוה ליה סיום מזמור 'תהלה לדוד' ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד הללויה', והיה 'הללי נפשי את ה' וגו' ריש פירקא, ואיכא השתא שלשולי הללויה בתר הללויה. לזה אמר ד'הללויה' דבתר 'תהלת ה' ידבר פי' ריש פירקא הוא, א"כ אי אפשר להדביקו לסוף מזמור ד'תהלה לדוד', ולפיכך צריך להוסיף פסוק 'ואנחנו נברך יה' וגו':²

דבר נוסף שטעון בירור לטעמו של רב עמרם, הוא בחירת הפסוק. שהרי אם הוספת הפסוק היא משום המילה המסיימת ['הללויה'], הרי ישנם פסוקים נוספים המסתיימים במילה זו. ואם משום הזכרת הברכה ['ואנחנו נברך'] בפסוק זה, הרי ישנו פסוק נוסף הכולל גם את עניין התהלה [שגם הוא מסתיים ב'הללויה'], שהרי עוד לפני הפסוק 'ואנחנו' שנמצא במזמור קט"ו, מופיע הפסוק בסוף מזמור ק"ו שבתהלים: "ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ואמר כל העם אמן הללויה".

הסיבה הנראית לעין לאמירת פסוק 'ואנחנו' דווקא, היא משום מיקומו של הפסוק - בין מזמורי ההלל, שהרי במסכת שבת (ק"ח, ב) אמר רבי יוסי: יהא חלקי מגומרי ההלל בכל יום. ומסקינן שם דקאמר בפסוקי דזמרא. ומכיון שפסוקי דזמרא קרויים אף הם בשם 'הלל', לכך ההעדפה הפשוטה הייתה להוסיף דווקא את הפסוק 'ואנחנו' שנמצא בפירקי ההלל המצרי (ברכות נו, א).

2 וראה להלן בטעם השלישי ביאור נוסף בסיום דברי רב עמרם.

ב. טעם שני

בספר כלבו (סימן ד) הביא בשם בעל האשכול³ טעם נוסף:

וכתב הרב (בעל האשכול) בשם מרן לוי ז"ל, כי הטעם שנהגו להוסיף זה הפסוק לפי שאמרו ז"ל 'כל האומר בכל יום תהלה לדוד מובטח לו שהוא בן העולם הבא', לפיכך אחר שאמרנו תהלה לדוד אומרין 'ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם', כלומר שנזכה לאומרו לעולם הבא.

לטעם זה ישנה סיבה ברורה להוספת פסוק זה דווקא, אך לפי גירסת הגמרא המובאת בדבריו "כל האומר בכל יום תהלה לדוד", שייך טעם זה רק פעם אחת ביום (וראה להלן אות ד).

ג. טעם שלישי

טעם נוסף הובא בסידור עבודת ישראל (בר, רעדעלהיים תרכ"ח, עמ' 69):

ובפירוש ישן מצאתי⁴, שמעתי בשם רבי יעקב שלא היה אומר 'ואנחנו נברך', כי אם בשחרית, אבל לא בערבית ולא בסדר קדושה (ובא לציון), כי הא דאמרין אותו כאן להודיע כי הללויה דהללי נפשי ריש פרקא.

כוונתו היא למחלוקת האמוראים בפסחים (ק"ז, א) האם 'הללויה' הוא סוף פירקא, או ריש פירקא. ופירש הרשב"ם שם שמחלוקתם היא כאשר נמצאת המילה 'הללויה' בסיום פרק, האם היא שייכת למזמור הקודם או למזמור הבא אחריו. אבל במקום שיש שתי פעמים 'הללויה' בין פרק לפרק לא פליגי. כיון שהאחד מלעיל והשני מלרע. ולכן המחלוקת היא על 'הללויה' של תחילת פרק 'הללי נפשי'. ולכן נהגו להוסיף פסוק המסיים בתיבת 'הללויה' בסוף מזמור 'תהלה לדוד', כיון שעל ידי כן נפשט הספק בדבר שייכות תחילת מזמור 'הללי נפשי'. ואפשר שזהו גם הפירוש בתוספת דברי רע"ג: 'וכל פרשתא עד כל הנשמה תהלל יה איתנייהו סוף פרקא הללויה, וריש פרקא הללויה, והללויה דבתר תהלת ה' ידבר פי ריש פרקא הוא'. - שהיא סיבה נוספת לאמירת הפסוק - כדי לפרסם שהללויה השני הוא ריש פרקא, ודלא כפירוש הב"ח הנזכר לעיל.

אלא, שטעם זה תמוה, שהרי אמרו שם: הכל מודים בתהלת ה' ידבר פי ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד הללויה דבתריה ריש פירקא. ובמהרש"א (שם) ביאר

3 מהדורת אלבק, הלכות פסוקי דזמרה דף ו ע"א.

4 הפירוש נמצא בסידור שנדפס בטרין בשנת רפ"ה (באוצר התפילה [בהוצאת האנציקלופדיה התלמודית, ירושלים תשע"ב, הערה 263] כתב שהם דברי המנהיג, אך לא דק בזה, ראה להלן ביאור דברי המנהיג).

מדוע בזה הכל מודים, כיון שסברא שמסיים בתהלה כיון שמתחיל תהלה, כמ"ש התוס' בפ"ק דברכות (י, א) לגבי כל פרשה שחביבה על דוד פתח בה באשרי וסיים בה באשרי. עכ"ד.

תוספות שם הקשו "הא לא אשכחן שום פרשה אחרת שמתחלת באשרי ומסיימת באשרי אלא היא. וי"ל דלאו דוקא פתח באשרי וסיים באשרי. אלא חתימה מעין פתיחה, כמו תהלה שפתח בתהלה וסיים בתהלה תהלת ה' ידבר פי, וכן הרבה פרשיות שמתחילות בהללויה ומסיימות בהללויה".

וא"כ דברי רבי יעקב מוקשים, מה טעם להודיע דבר הידוע לכל, "שהללויה דהללי נפשי ריש פרקא", והרי אין בדבר מחלוקת. ואין טעם לפרסם ש'הללויה' של 'הללי נפשי' שלאחר 'תהלה לדוד' שייך לתחילת המזמור ולא לסוף המזמור הקודם. שהרי המנהג להוספת הפסוק אינו קדום לזמן התלמוד⁵.

ד. אמירת הפסוק לפני 'ובא לציון' ובמנחה

הכלבו (שם) מעיר, שהטעם שהביא בשם מרן הלוי, הוא טעם עדיף מן הטעמים האחרים:

"שהרי כמה פעמים אנו אומרים תהלה לדוד בלא שאר המזמורים, ואף על פי כן אנו מוסיפין אותו בכל פעם ופעם".

דהיינו, אם הטעם לאמירת 'ואנחנו' הוא משום 'שלוש' הללויה', וכדברי רב עמרם, א"כ בשאר זמני היום שאומרים את מזמור 'תהלה לדוד' ללא מזמורי ה'הללויה' לאחריו אין טעם לאומרו. ומכאן הכלבו מוכיח שהטעם המובא בשם בעל האשכול הוא הטעם העיקרי. ובאמת המעיין בסדר רב עמרם יראה שלא הזכיר את פסוק 'ואנחנו' לאחר מזמור 'תהלה לדוד' בשאר המקומות, וכמו שהעיר בזה רא"ל פרומקין בספרו מגן האלף על סדר רע"ג שם. וכן מפורש לעיל בדברי ר' יעקב, שהטעם הוא להודיע דהללויה דהללי נפשי ריש פרקא - שאין אומרים את הפסוק בשאר הפעמים, ולכן אין טעם להוסיף את הפסוק בשאר הפעמים⁶.

אלא שהבית יוסף (סי' נא) כתב שגם לטעם בעל האשכול [ורע"ג] יש לאומרו, "דכיון שכשאומרו עם הללויה, תקנו להוסיף פסוק זה גם כשאומרו לבדו, כדי שלא

5 בספר עלי תמר על הירושלמי סוכה פ"ג ה"י כתב שזו באמת תקנה קדומה מזמן התלמוד שנתקנה כדי לפרסם שהללויה ריש פרקא, ודבריו מחודשים מאוד. אך מצאתי בתניא רבתי (ענין הזמירות סי' ב) "ולפיכך תקנו לומר הפסוק הזה שיהא גם בזה הללויה סוף פסקא, ולא יטעו בו". ומשמע כדבריו.

6 וכן במחזור טרין הנ"ל מפורש בסדר מנחה של שבת: "יאמר אשרי, ולא יאמר פסוק דלא המתים ההללויה, דלא נתקן לאומרו אלא בפסוקי דזמורא".

לחלק בקריאת מזמור זה בין פעם לפעם". וכתב על דבריו בדרכי משה (אות ה) דברא"ש ריש ברכות (פ"א ס"ו) משמע כהב"י. וכתב על דבריו במגן האלף (על סדר רע"ג ס"י יא אות ו) "ולא ידעתי המשמעות שלו, אם לא שהייתה גרסתו שם באשר" לומר אשרי **שלוש פעמים** בכל יום, אבל לפנינו ברא"ש ליתא שלוש פעמים".

מגן האלף מקשה, שגרסת רוב הראשונים במסכת ברכות היא: "כל האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא", ובנוסחתם לא הופיעו המילים "שלוש פעמים", ולפי זה אין טעם להוסיף ולומר אחר 'תהלה לדוד' בפעם השניה והשלישית פסוק 'ואנחנו' ולומר שבזכות אמירת המזמור נזכה לעולם הבא, שהרי כבר באמירה הראשונה של מזמור 'תהלה לדוד' בפסוקי דזמרה אנו זוכים לעולם הבא, וא"כ אין שום הוכחה ברא"ש לאמירת פסוק 'ואנחנו' בשלושת הפעמים שבהם אומרים את מזמור 'אשרי'.

אך לפי דבריו יש לתמוה, גם לשיטת האשכול מה טעם לומר את הפסוק בשלושת הפעמים, והרי גירסת הגמרא המובאת בדברי בעל האשכול היא ללא המילים 'שלוש פעמים'. ומאידך, האשכול עצמו כותב במפורש שמוסיפים את הפסוק גם בשני הפעמים האחרות שאומרים את המזמור 'תהלה לדוד'! אולם הישוב בדעת בעל האשכול הוא פשוט כשנדקדק בדבריו. אין כוונתו לומר שכיון **שכעת זכינו** לעולם הבא על ידי אמירת המזמור מוסיפים אנו לומר שנהלל את ה' מעתה ועד עולם⁷. אלא: "לפי שאמרנו... מובטח לו שהוא בן העולם הבא" לפיכך אחר שאמרנו תהלה לדוד אומרין 'ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם', כלומר **שנזכה לאומר** לעולם הבא, וכוונתו היא שבכל פעם שמזכירים את המזמור⁸ אנו מוסיפים ומציינים⁹ שאת המזמור הזה נזכה לומר לעולם הבא.

דבר נוסף שיש לתמוה על בעל מגן האלף, שהרי הרא"ש אינו מביא את טעם האשכול, אלא את טעמו של רב עמרם ["כדי שיסיים בהללויה"]. ולפי זה לא שייך לדון כלל בגירסא שהיתה לפני הרא"ש, שהרי לרב עמרם באמת אין להוסיף את הפסוק בשאר המקומות מלבד פסוקי דזמרה, וגירסת הרא"ש במילים 'שלוש פעמים' איננה שייכת לעניין כלל.

ובראיית הדרכי משה מהרא"ש אפשר לומר שהבין הדרכ"מ בלשון הרא"ש: "וגם מסיימין ואנחנו נברך יה כדי שיסיים בהללויה" שהטעם איננו כמובא ברב עמרם,

7 ואדרבה, יתכן שלפירוש זה [אם נגרוס 'שלוש פעמים'] נצטרך לומר את הפסוק רק לאחר **אמירת המזמור בפעם השלישית**, שהרי בפעמיים הראשונות עדיין לא זכינו לעולם הבא.

8 החל מן הפעם הראשונה ביום, שעל ידה זכינו לחיי העולם הבא.

9 אמנם, בעל מחצית השקל (סימן נא ס"ק ז) כתב שהיא תפילה שתתקיים בנו הבטחתו שנזכה לעולם הבא ונברך יה מעתה ועד עולם.

אלא כמו שכתבו התוספות המובאים לעיל (אות ג) שמזמור תהלה לדוד היה חביב על דוד כיון שפתח בו בתהלה וסיים בתהלה. וכיון שמוסיפים בתחילת המזמור את הפסוק "אשרי יושבי... עוד יהללך סלה", לכן חותמים גם בלשון הללויה¹⁰, וטעם זה שייך בכל התפילות¹¹, וכדברי הבית יוסף.

ה. הטעמים שלא להוסיף את הפסוק

הכלבו (שם) כתב:

ואני הכותב מצאתי שאין להוסיף פסוק ואנחנו נברך יה, וטעות הוא ביד המוסיפים אותו. חדא, שלא אמרו דוד [בזה המקום]¹².

פסוק 'ואנחנו נברך יה' מופיע בפרקי הלל בסוף מזמור קט"ו. כוונתו היא שדוד לא הסמיך את פסוק 'ואנחנו' למזמור 'תהלה לדוד'. ואע"פ שלפני מזמור 'תהלה לדוד' הביא הכלבו את המנהג להוסיף את הפסוקים 'אשרי יושבי' ו'אשרי העם', למרות שדוד לא אמרם שם. מכל מקום כוונתו היא שפסוקי דזמרה הם יחידה אחת של ששת המזמורים, ואין להפסיק ביניהם.

טענה זו בשם רבינו תם, הובאה בפירוש במחזור טרין (נדפס בשנת רפ"ה, לשונו תוקן עפ"י כתה"י¹³):

ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה, אינו מן המזמור, ומוסיפין אותו משום דמסיים בהללויה, לסומכו להללויה. ומאוד קשה לר"ת, לפי שאין להפסיק בין מזמור למזמור עד כל הנשמה תהלל יה הללויה.

המעניין בדבריו, שרב עמרם רואה בהוספת הפסוק **חיבור** ושלשול בין המזמורים. ואילו רבינו תם רואה באותו פסוק **הפסק** בין מזמור למזמור.

ולהלכה נפסק (סי' נא סעיף ה) שאין להפסיק בזמן אמירת מזמורי פסוקי דזמרה, אך בין המזמורים שואל מפני הכבוד ומשיב שלום לכל אדם, וא"כ תמוה למה תגרע אמירת פסוק בין המזמורים משאילת שלום? וביותר, שהרי הביא הב"י (סימן נא)

10 כך מפורש בשו"ת מהרש"ל סי' סד: "ומ"מ אני מוסיף בסוף [תהלה לדוד שקודם מנחה] ואנחנו נברך יה הללויה, ואעפ"י שאין שייך כאן לשלשולי הללויה וכו' מ"מ מאחר שהתחיל ביהללו ראו **לסיים בהללויה**".

11 ובכל התפילות נוהגים להוסיף ג"כ "אשרי" לפני המזמור, וברא"ש פ"א סי' א כתב בפירוש שנוהגים לומר "אשרי" לפני מנחה.

12 הוספת תיבות אלו על פי ארחות חיים דין מאה ברכות אות ל (כלבו מהדורת ר"ד אברהם).

13 ע"פ הצילום הקיים בספרייה הלאומית, כתה"י נמצא בספריית פלטינה בעיר פרמה שבאיטליה (Biblioteca Palatina of Parma).

בשם אבודרהם שאם יזדמן לו שצריך להפסיק יאמר את הפסוקים: ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם... וברוך ה' לעולם אמן ואמן, וברוך ה' מציון, וברוך ה' אלהי ישראל עושה נפלאות לבדו, וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן, ואחר שדיבר יחזור לומר אלו הפסוקים ויגמור ממקום שפסק, וא"כ לדברי ר"ת כיון שאומר את הפסוק "ברוך ה' מציון שוכן ירושלים הללויה" הרי זה גורע מאם לא אמרו לפסוק כלל.

מוסיף הכלבו:

ועוד שמצינו שאמרו חכמים (ברכות י, ב) כל פרשה שהייתה חביבה על דוד פתח באשרי וסיים באשרי, אף כאן אנו יכולים לומר שפתח בתהלה לדוד וסיים בתהלה ה' ידבר פי, ואין ראוי להוסיף יותר.

מקור הדימוי של מזמור 'תהלה לדוד', לגמרא זו הובא לעיל (אות ג) בשם התוס' שם. וכך כתב מהרש"ל (שו"ת סי' סד) שמנהגו שלא לומר אחר אשרי פסוק 'ואנחנו' מלבד בפסוקי דזמרה. מטעם זה¹⁴.

וסיבה נוספת מביא הכלבו:

ועוד, אין ראוי לסיים בהללויה לפי שחמישה מזמורים סמוכים אחריו ופותחים בהללויה וחותמים בהללויה והם עשרה פעמים הללויה כנגד עשרה הלולים שאמר דוד בספר תהלים נצוח ניגון שיר וכו', ואם מסיימים תהלה לדוד ב'הללויה' יהיו יותר.

1. מנהג צרפת באמירת פסוק 'ואנחנו'

בספר המנהיג (הלכות תפלה סי' כג) מביא את מנהג צרפת באמירת הפסוק:

ובצרפת הוסיפו עוד פסוק שלפני זה בהלל המצרי, כך: לא המתים יהללויה ולא כל יורדי דומה ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה, שלא יראה כמוציא עצמו מכלל 'ויברך כל בשר', כמו 'אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו', וכן בדוד 'אתה בא אלי בחרב ובחנית ואני בא אליך בשם ה' צבאות'.

דבריו לכאורה סתומים, היכן במזמור 'תהלה לדוד' מדובר על אדם מסוים כך שולל הוסיפת הפסוק יראה כמוציא עצמו מהכלל? ועוד, מה שייכות יש בין כל הפסוקים שהובאו בדבריו [מלבד אזכור שם רבים]? וברור שכוונתו היא כמפורש במחזור טרין הנ"ל (לשונו תוקן על פי כתה"י):

...אמנם לדברי המוסיפין מוסיף ר"ת 'לא המתים יהללו יה ולא כל יורדי

14 וראה לעיל הערה 10, ולפי זה מתיישבת קושיא זו.

דומה, דעליו קאי 'ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם' וגו', דאל"כ אהייא קאי. ופוק ועיין כמה מקראות כך, כמו (תהלים סט, יד) 'ואני תפלתי לך ה' עת רצון אלהים ברוב חסדך ענני' וגו', (תהלים כ, ח) 'אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' וגו'".

במחזור טרין מפורש, שהטעם להוספת הפסוק 'לא המתים' אינו כדי שלא להוציא את עצמו מן הכלל, אלא כדי לתת הקשר לתיבת 'ואנחנו' שאין לה מובן, וכי מאיזה ציבור 'אנחנו' מתבדלים ונוהגים אחרת - זה יתבאר ע"י הוספת הפסוק 'לא המתים', שהמתים ויורדי דומה אינם מהללים, אבל 'אנחנו' נברך. וזהו שמסיים ר"ת שגם באמירת פסוק 'ואני תפלתי' [הנאמר בתפילת מנחה של שבת¹⁵] לא יתבאר יפה ממי בא דוד לאפוקי ללא הוספת הפסוק הקודם לו: 'ישיחו בי ישבי שער ונגינות שותי שכר'. ולסיום מוכיח ר"ת מהפסוק 'אלה ברכב'¹⁶ שאף הוא, אם היו מפרידים ממנו את הפיסקא 'ואנחנו בשם ה' נזכיר', לא היה לו מובן, ללא תחילת הפסוק 'אלה ברכב ואלה בסוסים'.

ובזה מחוויר טעמם של בני צרפת המובא בדברי המנהיג.

* * *

לסיום, נוסף ונבאר את שייכות הפסוק הנאמר במנהג צרפת 'לא המתים יהללו יה', על פי דברי בעל האשכול דלעיל שהוספת הפסוק 'ואנחנו' היא משום 'כל האומר בכל יום תהלה לדוד מובטח לו שהוא בן העוה"ב' - מכיון שאין בכח **המתים** ויורדי דומה **להלל**, לכן בשכר אמירת המזמור שהאומר מובטח לו שהוא בן **העולם** הבא. נזכה לתחית **המתים, ולעולם** הבא, ושם **נהלל** ונשבח לה' עד **עולם במזמור זה**. אכי"ר.

15 אלא שבמחזור טרין הנ"ל במנחה לשבת הובא רק הפסוק "ואני תפלתי", ולא הפסוק "ישיחו בי".
16 אמירת הפסוק שלא בתוך המזמור כולו מופיעה בסדר רב עמרם (מהדורת רא"ל פרומקין סי' י) לאחר ברכת ברוך שאמר: "ולפנינו בישיבה כך מנהג, עומד החזן ואומר אלה ברכב ואלה בסוסים... המה יכרעו ויפולו".

